

Adib Dozić

SOCIOLOGIJA I BOSANSKOHERCEGOVAČKI INTELEKTUALCI NAKON GENOCIDA U SREBRENICI*

*Šta je opisanom zlu njegov uzrok
i šta može biti njegov lijek
(E. Durkheim)*

Rezime

Primarni zadatak sociologije jeste da jasno i precizno objasni fenomene društva koji se unutar njega dešavaju. Jedan od pojava fenomena nasilja nad bosanskohercegovačkim društvom i državom jeste i genocid. Da li ga je sociologija znanstveno rasvijetlila, uključujući i nedavni genocid nad Bošnjacima u Srebrenici?

Sociologija, ukoliko sama sebe ne bi dovodila u pitanje, treba odgovoriti na sve nivoe pitanja genocida počinjenog u Srebrenici, kao i na području cijele Bosne i Hercegovine: ko je subjekt genocida, zašto je on počinjen, kakva je tehnologija njegove izvedbe, koji su ga društveno-politički i kulturno-historijski faktori uzrokovali.

* Rad je prezentiran na naučnom skupu: "Perspektive sociologije i društvenih nauka u Bosni i Hercegovini", održanom 30. maja 2005. godine, a u povodu četrdeset godina od osnivanja Odsjeka sociologije, na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

U vezi sa prednjim nameće se nekoliko pitanja bosanskohercegovačkim intelektualcima: kakav je njihov odnos prema genocidu u Srebrenici i genocidu općenito u Bosni i Hercegovini, koliko su upravo intelektualci učestvovali u izgradnji i realizaciji antibosanskih velikodržavnih nacionalističko-fašisoidnih projekata, koliko su učestvovali i učestvuju u povijesnom, kulturnom i političkom osporavanju etno-nacionalnog identiteta Bošnjaka kao jednog od kvintesecijalnih subbosanskih identiteta. I na kraju, kako doći do osviještenih objektivno-intelektualnih projekata na prevladavanju nametnutih političkih antagonizama bosanskohercegovačkom društvu i državi?

Ključni pojmovi: sociologija, genocid, bosanskohercegovački intelektualci, bosanskohercegovačko društvo

Uvod

Primarni zadatak sociologije jeste da jasno i precizno objasni fenomene društva u kojem se razvijaju. Jedan od pojavnih fenomena nasilja nad bosanskohercegovačkim društvom i državom jeste i genocid. Da li ga je sociologija, i druge društvene subznanstvene discipline, znanstveno rasvijetlila za ovih deset godina nakon genocida u Srebrenici? S pravom Keith Doubt postavlja pitanje: “Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svoga vremena?”² Unutar ovog pitanja sadržano je ključno potpitanje, a to je u kakvom se moralno-intelektualnom stanju nalazi sociologija i druge subznanstvene društvene discipline, te bosanskohercegovački intelektualci, nakon genocida počinjenog u Srebrenici jula 1995. godine. Ako se zločin genocida nad Bošnjacima konstantno događa više puta u posljednja tri stoljeća, a da istovremeno, bosanskohercegovačka znanost nije eksplicitno utvrdila uzroke ove pojave, pa ni dovoljno jasno i precizno opisala njezine posljedice, opravdano je postaviti pitanje, ako ovo nije prvi genocid, postoje li pretpostavke da nije ni posljednji ukoliko nisu otklonjeni uzroci njegovog događanja.

U okviru ovog znanstvenog fenomena čije znanstveno problematiziranje smatramo relevantnom znanstvenom činjenicom, želimo postaviti nekoliko pitanja i naznačiti moguće odgovore, kako bismo ”isprovocirali” bosanskohercegovačke intelektualce da izađu iz svoga intelektualističko-skeptičnog,

² K. Doubt *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo 2003., str.7.

teorijsko-imaginarnog i, primarno, političko-ideološkog gledanja na fenomen destrukcije i zločina nad bosanskohercegovačkim društvom i državom, gdje genocid, zasigurno, predstavlja najdestruktivniju pojavnost. Kritičko-znanstvena analiza uzroka, svrhe, namjere i destruktivnog karaktera genocida, sa stanovišta iskustva Srebrenice, treba da služi kao upozoravajuća i preventivna mjera mogućim novim programima zla nad bosanskohercegovačkim društvom, koji kao svoj sastavni dio uvijek sadrže zločin genocida nad Bošnjacima.

Ključni pojmovi: sociologija, genocid, bosanskohercegovački intelektualci, bosanskohercegovačko društvo

I Genocid u Srebrenici iz sociološke perspektive

Sociologija, ukoliko sama sebe ne bi dovodila u pitanje, treba odgovoriti na sve nivoe pitanja genocida počinjenog u Srebrenici, a ta pitanja su: ko je subjekt genocida u Srebrenici i uopće u Bosni i Hercegovini. Drugo pitanje je zašto je genocid počinjen. Treće pitanje odnosi se na tehnologiju genocidne prakse, četvrto, iz sociološke perspektive, vrlo značajno pitanje, koji su to društveno-politički i kulturno-historijski faktori uzrokovali genocid u Srebrenici. Peto pitanje odnosi se na traženje odgovora o karakteru, svrsi, namjeri i ciljevima genocida u Srebrenici.

Da bi se dao znanstveni odgovor na ova pitanja, neophodno je izbjeći nametanje sociologiji ideoloških ortodoksija. Bitan segment deideologizacije sociologije jeste uključivanje u spoznajni produktivitet genocida u Srebrenici, pored autoriteta znanstvenog razuma, aktuelnog iskustva preživjelih učesnika genocida. Ovaj stav nameće nekoliko pitanja bosanskohercegovačkim intelektualcima. Prvo je kakav je njihov odnos prema genocidu u Srebrenici. Drugo pitanje odnosi se na stepen uključenosti intelektualaca u zločin genocida neposredno i posredno, a može se postaviti u formi koliko su intelektualci učestvovali u izgradnji i realizaciji antibosanskih velikodržavnih nacionalističko-fašisoidnih projekata. Slijedeće pitanje je koliko intelektualci učestvuju u povijesnom, kulturnom i političkom osporavanju etno-nacionalnog identiteta Bošnjaka kao jednog od kvintesecijalnih subbosanskih identiteta. I na kraju, kako doći do osviještenih objektivno-intelektualnih projekata na prevladavanju nametnutih političkih antagonizama bosanskohercegovačkom društvu i državi?

Ističemo ovdje fenomen nametnutosti političkih antagonizama bosanskohercegovačkom društvu, da bismo potvrdili neospornu historijsku istinu da su genocidne programe u bosanskohercegovačkom društvu producirali

izvanbosanski ideološki, političko–pravni i vojni identiteti.³ S pravom K. Doubt konstatira: "Koliko god događaji u Bosni bili neuporedivi i jedinstveni, vjerujem da je pogrešno pretpostavljati da su oni nevezani sa događajima izvan Bosne."⁴

Činjenica da se i danas, širom planete vrše raznovrsna nasilja i zločini,⁵ pa i zločin genocida nad pojedinim društvenim grupama, ukazuje na potrebu da se zločin genocida u Srebrenici razmatra i razumijeva, ne kao lokalna pojava, već prije svega kao planetarna pojava zločina, ravna zločinu u Aušvicu, Gulagu i drugim stratištima i sramotištima ljudskog duha, kulture i civilizacije.

Iako se pojavio na lokalnom nivou, kao pojedinačna pojavnost, genocid u Srebrenici je uistinu planetarna pojava. Njegov društveni milje nije bosanski, niti su ga producirale bosanskohercegovačke suprotnosti i sukobljenosti.⁶ Do

³ Opširnije o izvanbosanskim uplitanjima u bosanskohercegovačko društvo i njegovu državu u: A. Đozić, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, br. 22/23, 2004., str. 132-146.

⁴ K. Doubt, navedno djelo, str. 10.

⁵ "Problemi militarizacije civilizacije su problemi nasilja, antihumanizma, antidemokracije, problemi ljudske emocionalne nezrelosti za vlastitu vrstu. Rasprave o humanizmu kao da postaju nepotrebne uz rasprave o militarizmu i zlu. Nasilja ima previše i posvuda da bismo i dalje šutjeli o humanizmu:

1990. – 12 oružanih sukoba u svijetu;
1991. – 23 oružana sukoba u svijetu;
1992. – 34 oružana sukoba u svijetu;
1993. – 42 oružana sukoba u svijetu;
1994. – 92 oružana sukoba u svijetu.

Treći svjetski rat je u tijeku, svim vojnim i nevojnim sredstvima. Svijet država i države svijeta kao da vode ljudi nedorasli za probleme koje proizvode. Preraspodjela uvjeta života na Zemlji je prepoznatljiva. Život u konfliktnom svijetu je problem svih ljudi svijeta. To je već danas problem živog svijeta." (S. Kulić, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996., str. 13.)

⁶ "Važno je istaći da se navodi u iskazima svjedoka da nisu samo vojnici bosanskih Srba, već također i vojska Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) bili prisutni tokom zauzimanja Srebrenice..., elementi jugoslavenske narodne armije (JNA) uključujući novosadski korpus i 'Užice korpus', kao i iregularci lojalni Arkanu bili su viđeni od brojnih svjedoka u i oko Srebrenice. Ili su ove dodatne trupe također bile pod komandom osumnjičenih ili su bile pod različitim komandantima: masovne egzekucije opisane u optužnici bile su očigledno sistematične, organizovane od vojne i političke hijerarhije srpske administracije sa Pala, očigledno sa bliskom podrškom od elemenata armije SR Jugoslavije." (haška optužnica za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja

danas, na ovaj fenomen nije upozorila sociološka znanost. Ako genocid u Bosni i Hercegovini nije rezultat unutrašnjih sukobljenosti subbosanskih identiteta, a istovremeno znamo da je genocid, promatran iz sociološke perspektive, društvena pojava, i ne samo da je društvena pojava, već je, u bitnome, pojava uzrokovana društvom, postavlja se opravdano pitanje koji su to društveno-politički faktori uzrokovali genocid u Srebrenici. Da bismo odgovorili na ovo pitanje, neophodno je objasniti nekoliko nivoa interaktivnih odnosa između pojedinih društveno-historijskih fenomena u njihovom fenomenološkom, ali i praktičnom kontekstu, kao što su:

- a) disolucija jugoslavenske države – bosanskohercegovačko društvo – sociocid
- b) bosanskohercegovačko društvo – agresija – genocid, i
- c) destruktivne idologije – bosanskohercegovačko društvo – genocid.

Zasigurno se društveni uvjeti genocida ne mogu svesti na ove tri relacije društvenih odnosa, ali one, uistinu, jesu najbitnije za razumijevanje naše teme. Za potpuniju elaboraciju društvenih uvjeta genocida, pa i genocida u Srebrenici, neophodno je uključiti i historijske, ekonomske, kulturne, religijske, političke, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocidu u Srebrenici.

Disoluciju jugoslavenske države producirala je duboka društvena kriza te iste države. U temeljima krize kao osnovna pokretačka snaga su bili velikodržavni nacionalistički projekti zasnovani na ideološkoj matrici 'jedna nacija jedna država'. Ova ideološka matrica nije bosanska, niti je moguća njezina primjena u bosanskohercegovačkom društvu. One ideološke, političke i kvaziznanstvene tvrdnje, koje pokušavaju staviti znak jednakosti između multilateralizma bosanskohercegovačkog društva i federalizma jugoslavenske države, valja podsjetiti da je bosanskohercegovačko društvo zaseban i autonoman društveno–povijesni identitet u odnosu na jugoslavensku federativno uređenu državnu zajednicu.⁷

protiv R. Karadžića, IT-95-/18, potvrđena 31. 05. 2000. i R. Mladića, IT-95-/18 potvrđena 08. 11. 2002.)

⁷ "Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvatice i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji. Razliku čine suživot Bosanaca

Upravo je društveno-historijska i kulturna autohtonost i autonomnost bosanskohercegovačkog društva bila temeljna prepreka realizaciji velikodržavnih projekata.

Kako nije bilo dovoljno unutarnjih snaga da dehumaniziraju bosanskohercegovačko društvo, pristupa se agresiji na državu Bosnu i Hercegovinu. Cilj agresorskog rata bio je razoriti bosanskohercegovačko društvo, na način da se primjenom raznovrsnih oblika nasilja kritična masa nesrpskog stanovništva raseli izvan Bosne i Hercegovine, dio nasilno preseli (čitaj getoizira) unutar granica Bosne i Hercegovine, a one koji ne budu htjeli prihvatiti niti ijedan od ovih dehumanizirajućih uvjeta uništiti zločinom genocida. Upravo Bošnjaci iz Srebrenice niti su se htjeli iseliti u strane države, niti su htjeli pristati na namijenjeni im geto negdje unutar Bosne i Hercegovine. Kao jedino sredstvo da etnički očiste prostor Srebrenice projektantima velike Srbije ostao je zločin genocida. Upravo su to, po unaprijed isplaniranom programu, uradili. Dakle, genocid u Srebrenici nije neplanirana usputna pojava, neki ekscenčni, usamljeni slučaj, već naprotiv, planirano i organizirano djelo, monstruozno sredstvo realizacije bosnacida kao jedinog načina da se realizira anahrona ideja "jedna nacija jedna država". Genocid, u ovom slučaju, nije bio cilj sam po sebi, već naprotiv, samo sredstvo u ostvarivanju postavljenog cilja, bosnacida.

Nameće se sasvim logičan zaključak: da su postojale dovoljno jake unutarbosanske sukobljenosti u bosanskohercegovačkom društvu, subjekti velikodržavnih projekata (države i njihove političke i vojne elite) ne bi imali potrebu da vrše agresiju i u okviru nje čine: genocid, kulturocid, ekocid, memoricid i na kraju bosnacid kao sociocid. Nakon ovakvog zaključka postavlja se opravdano pitanje, iz pozicije sociološkog razumijevanja genocida, u kojim su se segmentima društva nalazili elementi društvene krize kao društvenog uvjeta genocida. Raspravljajući o društvenoj krizi koja obuhvata i društvenu i sistemsku dezintegraciju, J. Habermas govori o četiri moguće krizne tendencije.⁸ Sadržajnost društvene krize ispoljava se u nekoliko osnovnih subdruštvenih segmenata. To su: ekonomska kriza, kriza racionalnosti, legitimacijska kriza

sa islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo." (I. Banac, *Cijena Bosne*, Evropa danas, Zagreb, 1994. god. str. 108.)

⁸ J. Habermas, *Problemi legitimacije kasnog kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1982. str 59.

i kriza motivacije. Svi ovi suboblici društvene krize primarno su bili zahvatili jugoslavensku državu, a posredno, preko pokušaja političkih elita da je riješe, preneseni su u bosanskohercegovačko društvo. Dakle, kriza jugoslavenske države nije bila uzrokovana antagonizmima strukture bosanskohercegovačkog društva, već naprotiv, prije svega, kriza jugoslavenske države uzrokovala je agresiju i genocid na bosanskohercegovačko društvo i državu.

Krajem dvadesetog stoljeća, SFRJ zahvatila je snažna ekonomska kriza, kriza legitimiteta te kriza ideološke racionalnosti. Ove krize problematizirale su: raspodjelu i trošenje ubranih fiskalnih sredstava, razvojna pitanja u oblasti kulture, obrazovanja, zapošljavanja, zdravstva i mnoga druga, među kojima je posebno značajno bilo pitanje načina disolucije jugoslavenske državne zajednice. Sada dolazimo do ključnog pitanja, a to je uloga i značaj države kao institucije javne vlasti, institucije prisile i prinude u rješavanju vlastite krize. Umjesto da krizu vlastite racionalnosti riješi racionalno, dopuštanjem političkog osamostaljivanja federalnih republika, koje su u momentu formiranja zajedničke države svoj historijsko-politički suverenitet, neokrnjen, unijele u zajedničku državu, SR Jugoslavija pokušava "nasilno uspostavljanje jedinstva" (Marx). Iz tih razloga, za suvremenu sociološku misao izuzetno značajno pitanje jeste analiza uloge države kao subjekta genocida. Poznata je činjenica da je država, ne samo u modernosti, već i u industrijskom društvu, bila aktivan subjekt kreiranja ekonomskog, kulturnog, političkog i ukupnog razvoja društva.⁹

Naprijed izneseni stavovi upućuju nas na zaključak da se društvena uvjetovanost genocida izvršenog u Srebrenici, i uopće u Bosni i Hercegovini, nalazi u krizi racionalnosti funkcioniranja SFRJ, a ne u krizi bosanskohercegovačkog društva. Kriza racionalnosti funkcioniranja SFRJ se karcinozno proširila u ekonomski, politički, socio-kulturni i druge sisteme jugoslavenske države. Interaktivno, ove subsistemske krize međusobno su se uvjetovale, usložnjavale i zaoštravale. Analiza uzroka izbijanja jugoslavenske krize relevantno je sociološko pitanje za razumijevanje, ne samo zločina genocida, već i za razumijevanje

⁹ "Od Keynesa do sad država je prisutna u svakoj privredi, u kapitalističkoj i socijalističkoj. Time je država djelimično nadopunila i supstituirala tržišni mehanizam. Državni aparat sada ispunjava brojne imperativne privrednog sistema. Što sve država može i mora učiniti da bi usavršila djelovanje i rezultate privrednog sistema, nužno je posebno razmotriti. Sa stanovišta uzroka krize ostaje da naglasimo kako se pažnja mora koncentrirati na neriješene probleme usmjeravanja ekonomije a ne toliko na ekonomski sistem." (M. Korošić, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998. str. 18.)

genocidne tehnologije kojom je taj zločin izvršen. Jedan od autora koji se bavio fenomenom krize jugoslavenske države J. Županov iznosi za političku sociologiju vrlo interesantnu, čini nam se i tačnu, konstataciju kada tvrdi da su društvenu koaliciju jugoslavenske politike činili nejednaki partneri. Dva nejednaka subjekta te koalicije bili su: radništvo i politička birokratija.¹⁰

Pogrešno djelovanje jugoslavenske birokratizirane državno-političke i partijsko-policijske elite nije vodilo ispravnom cilju, naprotiv, to djelovanje je rezultiralo nejednakim razvojem i socijalnim nejednakostima na mikro i makro nivou, koje su dalje producirale raznovrsne oblike socijalnih destrukcija i degradacija. Društvene destruktivnosti pogoduju nastanku i razvoju destruktivnih ideologija, s druge strane destruktivne ideologije "povoljno" utiču na raznovrsnost i snagu društvene destruktivnosti. Za genocid je posebno važna izgradnja ideologije koja služi kao vodič i kao opravdanje, kako sociolog Lio Kuper podvlači, "da djeluju kolektivno, oni (izvršioци genocida) u najmanju ruku trebaju ideologiju koja će legitimirati njihovo ponašanje, jer bez toga oni ne bi sebe vidjeli onakvima kakvi zaista jesu - običnim lopovima i ubicama."¹¹

Postavljanjem pitanja vodiča genocida dolazimo do trećeg nivoa interaktivnih odnosa primarnih i sekundarnih činilaca genocida u Srebrenici, a to je interaktivni odnos na relaciji destruktivne ideologije – bosanskohercegovačko društvo – genocid. Historijska deskripcija genocida u Bosni i Hercegovini, njegova brutalnost i dehumaniziranost nedvosmisleno nam ukazuju da je genocid u Srebrenici motiviran ideologijom nacionalnog mesijanstva.¹²

Fenomen nacionalnog mesijanstva, kao jedan od duhovno-idejnih i "kulturnih" uzroka genocida, neophodno je zasebno analizirati, jer je još masovno privlačan u pojedinim subbosanskim nacionalnim, političkim i kulturnim identitetima.¹³ Posebno zabrinjava činjenica što se nacionalno mesijanstvo

¹⁰ Opširnije o Županovljevim objašnjenjima uzroka jugoslavenske krize u J. Županov, Znanje, društveni sistem i klasni interes, Naše teme, 7-8, 1983, str. 1048-1054. J. Županov, Radnička klasa i društvena stabilnost, Kulturni radnik, br. 5, 1985, str. 1-20."

¹¹ Leo Kuper, Genocid-njegova politička primjena u 20 vijeku, 1981., str. 84.

¹² Opširnije o ideologijama nacionalnog mesijanstva: E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo 1999.

¹³ "Već sada možemo reći da se bošnjačka mesijanska svijest, posebno u smislu nacionalno-državnog ili kulturološkog mesijanizma, nije razvila unutar bošnjačke nacionalne samosvijesti kao zasebna, jasno uobličena i artikulirana dimenzija nacionalne ideologije." (E. Zgodić. Navedeno djelo, str. 14, 15.)

producira kao kulturni model. Iz tih razloga, značajno pitanje za savremenu sociologiju jeste gdje se nalazi porijeklo i društveni korijeni srpskog nacionalnog mesijanizma¹⁴, i kako ih iskorijeniti iz sadržajnosti pojedinih subbosanskih identiteta.

Ideologija nacionalnog mesijanstva, kao oblik političkog mišljenja, operacionalizira se u političkoj djelatnosti države. U slučaju agresije na BiH ona se praktično realizirala kao direktni inicijator prakse genocida. Na postavljeno pitanje ko je izvršio genocid u Srebrenici, odgovor je: država SR Jugoslavija direktno i, indirektno, preko svojih vojno-političkih opunomoćenika vojske i vlade bosanskih Srba, jer ih je politički instrumentalizirala i logistički vojno potpuno osiguravala. Zašto je ovo potrebno istaći? Da se ukaže na činjenicu da su primarni subjekti genocida: armija, država, politička stranka političke elite. Pojedinac je sekundarni subjekt genocidne radnje, jer ona po svom obimu i složenosti prevazilazi mogućnosti pojedinca. Osuđeni za genocid u Srebrenici¹⁵ zločin nisu počinili u svoje lično ime, već po nalogu i u ime države SR Jugoslavije, kako bi u Bosni i Hercegovini bilo moguće instalirati Republiku Srpsku kao Bosni i Hercegovini neprimjerenu političku tvorevinu. Narod kao cjelina, također, ne može biti, niti jeste subjekt genocida. Srpski narod nije počinio genocid u Srebrenici, već država SRJ, njezina politička i vojna elita. Za genocid u Srebrenici su odgovorni jugoslavensko državno, političko-partijsko i vojno vodstvo,¹⁶ i od njih u BiH organizirani paramilitarni, nebosanski organi i institucije, a nikako srpski narod. U znanosti je do sada nedovoljno isticana

¹⁴ Raspravljajući o ideologiji nacionalnog mesijanstva E. Zgodić porijeklo ideje ove ideologije vidi u kršćanskoj teologiji. On do ovog zaključka dolazi analizom reteologizacije politike na primjeru političke teologije Karla Šmita. "Cijelu svoju političku teoriju i cijeli svoj ideološki nauk, i u njihovim znanstvenim i u njihovim pseudo-znanstvenim sadržajima, on će deducirati iz osnovne teze da svi temeljni pojmovi politike nisu ništa drugo do sekularizirani pojmovi hrišćanske teologije. Moderna politika u njegovom poimanju jeste sekularno preparirana hrišćanska politička teologija." (E. Zgodić, navedeno djelo, str. 22-23.)

¹⁵ Do sada su za genocid u Srebrenici od Međunarodnog suda za ratne zločine u Hagu osuđeni Radislav Krstić na 35 godina zatvora, Vidoje Blagojević na 18 godina i Dragan Jokić na 9 godina zatvora.

¹⁶ "Pitanje zločina počinjenog od jedne države je, prvi put, dotaknuto iz pravnog ugla 1945. godine, na Tribunalu u Nürnbergu, koji su saveznici osnovali da bi osudili nacističke zločine. Priroda tih zločina bila je definirana članom 6. sudskog Statuta, koji određuje tri najveća zločina, zločin protiv mira, ratni zločin, zločin protiv čovječnosti." (Grupa autora, Crna knjiga komunizma, str. 14.)

činjenica da su Bosni susjedne države od momenta borbe za svoje državotvorno konstituiranje kao permanentnu državno-političku praksu koristile zločin genocida nad Bošnjacima.¹⁷ Ovom tvrdnjom smo naznačili odgovor na drugo pitanje, zašto je izvršen genocid. Upravo radi ostvarenja svjesno postavljenog političkog cilja, destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države i oživotvorenja projekta velike Srbije. Žrtva genocidne radnje je bosanskohercegovačko društvo, odnosno njegova kvintesencija Bošnjaci. Nažalost cjelokupan projekt ovog zločina projektirali su intelektualci, a ne obični građani, zanatlije, trgovci, zemljoradnici, administrativni i drugi radnici. Iz tih razloga neophodno je pred sociološku misao problematizirati i pitanje učešća bosanskohercegovačkih intelektualaca u ovom izvanbosanskom projektu. Problematiziranje ovog pitanja podrazumjeva precizne odgovore na nekoliko pitanja. Prvo je kakav je odnos bosanskohercegovačkih intelektualaca, dosad, i danas, prema genocidu u Srebrenici i, uopće, prema agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995 godine. Drugo pitanje je postoji li u Bosni i Hercegovini, uopće, objektivni intelektualni diskurs razumijevanja društvene stvarnosti odvojen od političkog diskursa. I treće pitanje, ali ne i posljednje, koje se tiče bosanskohercegovačkih intelektualaca glasi kako do objektivnih, moralno-humanističkih i intelektualno-autonomnih koncepcija na prevladavanju bosanskohercegovačkom društvu i državi, izvana, nametnutih političkih antagonizama?

II Šta je sa intelektualno-objektivnim interpretiranjem činjenica i znanja o genocidu u Srebrenici

Mogu li intelektualci biti objektivni i ideološki neangažirani? Od odgovora na ovo pitanje, zasigurno, zavisi i odgovor na pitanje zašto ni do danas kod

¹⁷ "Ova genocidna praksa počela je u momentu osamostaljivanja srpske države 1830. godine, kad su brojni muslimani (Bošnjaci o. p. A. Đ.) iz zapadne Srbije bili pobijeni ili protjerani. Nastavila se nakon nastanka Garašinanovog Načertanija, kao systemska politika nove države. Tada i narednih petnaest godina bili su eksterimirani svi muslimani sa teritorije zapadne i južne Srbije. Neki su prešli u Bosnu, neki se povukli na Kosovo ili u Makedoniju, Trakiju ili Anadoliju, a ostatak je bio pobijen ili preveden u pravoslavlje. Sada, kada je srpska vojska prešla Drinu, koja je milenijska granica i koja je zadnjih 190 godina bila granica između Bosne i Srbije, jer je prije toga dio zapadne Srbije bio u sastavu Bosne, kada Mladić eksterminira muslimane Srebrenice i to opet naočigled međunarodnih snaga i javnosti, pa kaže da ponavlja ono što se desilo 1804. godine i da je njegova akcija završetak onoga što je tada počelo." (M. Filipović, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995.*, Sarajevo, 1997, str. 155 – 156.)

bosanskohercegovačkih intelektualaca nema jedinstvenog stava oko genocida u Srebrenici. Genocid se desio. Potvrđuju to, neumoljivo, masovne grobnice¹⁸ koje se skoro svakodnevno otkopavaju i iz njih vade ostaci žrtava. Potvrdio je to i Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu.¹⁹ Dokazi genocida, sami sobom, neupitno svjedoče da se genocid desio. Mogu li sociologija i druge subznanstvene discipline, te bosanskohercegovački intelektualci biti objektivni u njegovom objašnjavanju?

U kvantitativnom smislu promatran, iz aspekta raznovrsnosti pristupa disciplinarnih i žanrovskih, genocid u Srebrenici je, naoko, zadovoljavajuće elaboriran.²⁰ Pogledamo li isti problem s druge, kvalitativne strane, te izvršimo analizu strukture autora koji se bave ovim fenomenom, ostaćemo razočarani i zaprepašteni nad činjenicom, da o genocidu u Srebrenici ni do danas nemamo cjelovite znanstvene analize, niti jedinstvenog stava. U sklopu kvalitativnog pristupa ovom problemu svakako je i pitanje intelektualne podijeljenosti oko definiranja karaktera ovog zločinačkog događaja.

Historičari, kriminolozi, patolozi, tužioc prikupili su gomile činjenica, ali one, nažalost, same po sebi bez znanstvenog sistematiziranja i teorijskog uobličavanja ne čine znanost i ostaju na razini subjektivnih i proizvoljnih

¹⁸ Otkako postoji ljudsko društvo, ljudi su javno sahranjivani uz odgovarajuće kulturne obrasce, istovremeno obilježavajući grobna mjesta. Kako u slučaju genocidnog ubijanja u Bosni i Hercegovini nijedan od ovih oblika etičke prakse sahranjivanja ljudi nije izvršen, neadekvatno je zatrpane masovne gomile posmrtnih ostataka ubijenih ljudi nazivati masovnim grobnicama. Zločinci su imali za cilj skrivajući tijela žrtava skrivi zločin. "Agresor je na groteskan način bacao tijela u jame ili rudnike. Termin 'masovne grobnice' je neodgovarajući, jer masovne grobnice nisu grobnice. Vjerske ceremonije i društveni obredi nisu održavani." (K. Doubth, navedeno djelo, str. 27)

¹⁹ Pravomoćnim presudama Međunarodnog suda u Hagu, za zločin genocida u Srebrenici osuđeni su: general vojske RS Radoslav Krstić i oficiri: Vidoje Blagojević i Dragan Jokić. U tački 688 Presude Radoslavu Krstiću, eksplicitno se kaže: "Na osnovu gornjih razmatranja, generala Krstića valja proglasiti krivim za: genocid; progone; ubistvo." (Presuda tužioca Haškog suda R. Krstiću, predmet br. IT-98-33-T od 2. augusta 2001. str. 284.)

²⁰ Iz dominirajućeg intelektualnog skepticizma koji vlada kada je u pitanju genocid u Srebrenici, valja izdvojiti vrlo uspješne i značajne radove kakvi su: *Roman o Srebrenici*, Isnama Taljića; *Srebrenički inferno*, Džemaludina Latića; *Srebrenica, hronika ratnog zločina*, Jana Willema Honiga i Norberta Botha; *Samrtno Srebreničko ljeto '95*, Udruženja građana Žene Srebrenice; *Srebrenica, agresija, otpor, izdaja, genocid*, Nijaza Mašića; *Krik Srebrenice*, Jasne Halilagić; *Srebrenica dokumenti o genocidu*, Mehmeda Pargana; tu su još zbirka crteža Mehmeda Džihica *Srebrenica, Germika Bosne*, te zbirka slika Mersada Berbera *Velike alegorije o Srebrenici*.

interpretacija, što doprinosi daljem kryptoiziranju ovog događaja, na nivou općeg, kolektivnog prosuđivanja o njemu. Izuzmemo li Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, iz Sarajeva, te aktivnosti Državne komisije za traženje nestalih, sa gospodinom Amorom Mašovićem na čelu, niko drugi se u Bosni i Hercegovini sistematski ne bavi zločinom genocida. Posebno zabrinjavajuće i deprimirajuće djeluje činjenica da ni do danas, ni na jednom od bosanskohercegovačkih univerziteta, odnosno filozofskih fakulteta i FPN u Sarajevu, nije odbranjena ni jedna doktorska disertacija na ovu temu. Isto tako, iako ima očigledne potrebe, još nije uobličena sociologija genocida, niti se disciplinarno izučava fenomen genocida, u okviru neke druge sociološke discipline. Da za sociologiju, institucionalnu posebno, stanje bude još poražavajuće i intelektualno ponižavajuće govori činjenica da nema ni jednog urađenog magisterija na temu genocida. Nešto povoljnija je situacija u okviru politološke interpretacije ovog fenomena. Na Odsjeku za politologiju FPN Sarajevo urađena su i odbranjena dva magistarska rada²¹ i prijavljena jedna doktorska disertacija.²² Zašto sociologija i sociolozi o ovom fenomenu ćute? Jesu li se uplašili ili je na djelu intelektualna sterilnost, intelektualni nihilizam.²³

Da bi se približili odgovoru na ova pitanja, neophodno se prethodno pozabaviti odnosom znanosti i ideologije, u našem slučaju odnosom sociologije i ideologije, i u okviru ovog pitanja pitanjem odnosa intelektualizma i politike u bosanskohercegovačkom društvu. Šta je, danas, u bosanskohercegovačkoj stvarnosti primarno; intelektualizacija politike ili politizacija inteligencije? Pitanje moralnog stava intelektualaca neraskidivo je povezano sa raznim znanstvenim istraživanjima i sa cjelinom društvenih stavova. Da li je, onda, moguće govoriti o ideološki neutralnim (čitaj nezavisnim) intelektualcima?²⁴

²¹ Zenaid Dželmo, Politika genocida u BiH 1991-1995 u funkciji ostvarenja velikodržavnih projekata, i Zarije Seizović, Političko-pravni aspekti genocida u BiH i Haški tribunal. Opširnije J. Žiga, *Odbranjeni magisteriji i doktorati na Sarajevskom univerzitetu u periodu 1997-2002.* i aktuelni izazovi bosanskohercegovačkog društva, BKC Sarajevo, 2003.

²² Hajriz Bećirović, *Genocid u savremenoj društvenoj teoriji* (politički diskurs).

²³ Primjer vrijedan pažnje, koji odudara od ovog pravila, jeste prevodilački napor dr. Asima Mujkića i saradnika na izdavanju knjige *Sociologija nakon Bosne*, autora Keitha Doubta u izdanju sarajevskog Buybooka, 2003. godine.

²⁴ "Želio on to ili ne, bio on toga svjestan ili ne, svako ko provede svoj život proučavajući društvo i objavljujući rezultate tog istraživanja, nesumnjivo radi nešto što ga moralno, a obično i politički angažuje. Pitanje je samo da li je spreman da se suoči sa tom situacijom i da o tome

Kako bosanskohercegovački intelektualci ne žive u društvenom inkubatoru, već jesu sastavni dio složene strukture bosanskohercegovačkog društva, to su i njihovi znanstveni stavovi uvjetovani društvenom, političkom, ideološkom i kulturnom sadržajnošću u kojoj se nalaze. U ovoj činjenici se nalazi odgovor na pitanje zašto se bosanskohercegovački intelektualci ni do danas nisu "usaglasili" oko zločina genocida u Srebrenici i Bosni i Hercegovini uopće. Neizbježno, oni se moraju suočiti sa vlastitim neuspjehom.

Bosanskohercegovački intelektualci danas su duboko uronjeni u političku kulturu i praksu pojedinih subbosanskih političkih elita, a kao rezultat takvog stanja imamo intelektualnu podijeljenost i suprotstavljenost bosanskohercegovačkih intelektualaca, prije svega, na osnovu etno-nacionalnih, konfesionalnih i ideološko-političkih pripadnosti.

Sociologija do sada nije obznanila, a treba obznaniti, razlike u kulturama, političkim kulturama, multikulturama, politikama i ideologijama pojedinih subbosanskih identiteta o žrtvama i izvršiocima genocida. Ovaj znanstveni korak je neophodan da bi se razumjela intelektualna podijeljenost bosanskohercegovačkih intelektualaca. Sociologiji je poznata činjenica da su autori velikodržavnih projekata bili intelektualci najvišeg intelektualnog ranga. Isto tako je poznata činjenica da su upravo intelektualci, produciranjem stereotipa²⁵ o žrtvi genocida, doprinosili dehumanizaciji žrtve. Danas pojedini intelektualci, duboko podijeljeni vlastitim uklopljenostima u političke, nacionalne i kulturne subbosanske identitete, nastoje očigledne i neupitne empirijske činjenice o zločinu genocida u Srebrenici ideološkim konstrukcijama prikazati kao žrtve građanskog rata. Bosanskohercegovački intelektualci, ne da su danas jednostrano povezani sa politikom, nego direktno učestvuju u vršenju ideološko-političke prakse. Bosanskohercegovački intelektualci su povezani sa određenim političkim projektima, uglavnom su njihovi autori, i to im otežava, ne samo objektivnu spoznaju i intepretaciju društvene stvarnosti, već i mogućnost da se moralno

zauzme stav ili ga, pak, skriva od sebe i drugih i nastoji da se moralno neizjašnjava." (W. Mills, *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964., str. 92.)

²⁵ Produciranje stereotipa o Bošnjacima imalo je za cilj njihovo dehumaniziranje kako bi se opravdalo njihovo ubijanje. S pravom, sociolog Kelman zaključuje: "Masakri postaju mogući u onolikoj mjeri koliko smo mi druga bića lišili njihovog identiteta i zajednice... Tako, kada je grupa ljudi u potpunosti defamirana unutar kategorije kojoj oni pripadaju i kada je ta kategorija isključena iz ljudske zajednice, tada se moralna ograničenja protiv njihovog ubijanja daleko prevazilaze."

i vrijednosno izjašnjavaju. Da bi bio objektivan, intelektualac ne mora biti i vrijednosno neutralan.

Pored već istaknutih podjela unutar bosanskohercegovačkog intelektualnog sadržaja, po osnovu nacionalnih, političkih, religijskih, kulturnih i dr. determinanti, ovom prilikom želimo naznačiti intelektualnu sukobljenost i suprotstavljenost unutar bošnjačke inteligencije. Da ne bude nerazumijevanja, razumijevamo stanje da je inteligencija po svojoj prirodi heterogen društveni sloj u svakom društvu, ali to ne znači da heterogeni dijelovi moraju biti toliko sukobljeni i jedan drugom do neprijateljstva suprotstavljeni da čine značajnu autodestruktivnu snagu na nivou kolektivnog aktivizma Bošnjaka. Ističemo ovaj fenomen unutar bošnjačke inteligencije kao bitan faktor koji značajno doprinosi ukupnoj bošnjačkoj deidentifikaciji i autodestrukciji.

Pokušamo li iz sadržajnosti unutarbošnjačke intelektualne sukobljenosti i suprotstavljenosti sagledati koja su to pitanja oko kojih se oni, sasvim iracionalno sukobljavaju, vidjećemo da su to, prije svega, ideološko-politička pitanja. Nisu samo ideološko-politička pitanja ta oko kojih se permanentno sukobljavaju bošnjački intelektualci. Oni se skoro svakodnevno i bespotrebno sukobljavaju oko prošlog i sadašnjeg, sadašnjeg i vizija budućeg političkog i kulturnog, nacionalnog i anacionalnog, tradicionalnog i novog, oko bitnog i nebitnog, kratko rečeno, oko svega i svačega. Pored ideološko-političkih sukobljenosti i suprotstavljenosti, među bošnjačkim intelektualcima značajnije je zastupljena regionalna i profesionalna suprotstavljenost. Unutarbošnjačka intelektualna ideološko-politička sukobljenost i suprotstavljenost najpogubnije i najrazornije utiče na integrativne procese, cjelovitost i stabilan razvoj kolektivnog identiteta, pa i sam biološki opstanak Bošnjaka.

Dominantna rascijepljenost bošnjačkih intelektualaca kada je u pitanju političko-ideološka sadržajnost bosanskohercegovačkog društva jeste na one koji se politikom Bosne i Hercegovine i Bošnjaka bave značajno u nju uključujući bošnjačku nacionalnu identifikaciju i insistirajući na njezinoj daljoj afirmaciji i jačanju, smatrajući da je to put očuvanja Bosne i Bošnjaka i način da se bez izgubljenog identiteta (bosanskog i bošnjačkog) uključi u evropske i svjetske integracione procese. S druge strane ove intelektualne i političke orijentacije stoje oni bošnjački intelektulaci koji zagovaraju politiku anacionolanog izražavanja političko-ideoloških sadržajnosti bosanskohercegovačkog društva. Ova politička sukobljenost nije odvojiva od intelektualnog i političkog pitanja ko i koliko, svjesno ili nesvjesno, danas dezavuiira, kriptoizira, zamagljuje ili,

pak, prikriva zločin genocida počinjen nad Bošnjacima u Srebrenici i, uopće, u Bosni i Hercegovini. Jedni optužuju druge da su nepopravljivi komunisti i utopisti a drugi, opet, optužuju one prve da su nepopravljivi nacionalisti. Ne radi li se ovdje o sukobu, na djelu, bošnjačkog nacionalnog romantizma, do kraja još neizvijenog, i "lijevog mesijanističkog utopizma" (Đ. Lukač) koji je već poodavno anahrona ideologija. Ako jeste taj sukob na djelu, on ne bi smio "služiti", odnosno doprinositi, autodestrukciji kolektivnog identiteta putem svekolikih oblika javnog omalovažavanja, kriminaliziranja i gdje ima osnova i gdje nema. Ne zaustavi li se ova karcinogena kontaminacija ideološko-političke sukobljenosti bošnjačkih intelektualaca, vrlo brzo bismo mogli imati slijedeći rezultat: većina bošnjačkih intelektualnih i političkih autoriteta bila bi amoralizirana, omalovažena, kriminalizirana, osuđena, demonizirana, a istovremeno osnovna sadržajnost bošnjačkog nacionalnog, kulturnog i ukupnog socijalnog sadržaja bila bi siromaštvo. Na drugoj strani, skoro cjelukupno vlasništvo i ukupni bosanskohercegovački privredni potencijali bili bi izvan i bošnjačkog naroda i bošnjačkih intelektualaca. Prevedno na jezik običnog građanina, ili matematički kazano, rastavljeno na proste činioce, ovaj problem bi izgledao ovako: kad Bošnjak kupi prosječan novi auto, onda je on kriminalac, a kad neko sa strane kupi i najprofitabilniju bosansku fabriku, i u prvoj godini svoga rada, neplaćajući usluge domaćim dobavljačima duguje desetine miliona maraka, i na taj način novcem bosanskih građana kupuje bosansko preduzeće, on je dobar menadžer i biznismen. Nažalost, ovo pitanje bosanskohercegovački intelektualci nisu ni postavili na dnevni red, a kamoli uspješno riješili. Kako ga mogu riješiti? Prvi uvjet je da se ovo pitanje stavi na dnevni red, i na individualnoj i na kolektivnoj razini. Neophodno je bez ustezanja i osjećaja srama suočiti se sa vlastitim slabostima, kompleksima, frustracijama, sukobljenostima, nesigurnostima, strahom, neusmjerenostima, vlastitim paradoksima, sve intenzivnijim napuštanjem domovine, a unutar domovine samogetoiziranjem, raznovrsnim ideološkim i političkim iluzijama, neadekvatnim obrazovnim programima, sve većim siromaštvom, zavidnostima, podaničko-ispovjedačkim navikama, ugroženom porodicom, nagriženim moralom i, uopće, problemima izazvanim procesom globalizacije. Bez suočavanja sa ovim pitanjima i njihovim pravilnim usmjeravanjem, bošnjačka inteligencija zbunjujuće će djelovati na vlastiti narod i dovoditi ga u poziciju dezorijentacije, što je jedan od najpogubnijih oblika kolektivne samodestrukcije. Slijedeći oblik bošnjačke intelektualne sukobljenosti jeste zavičajne prirode. Opet su tu sukobljeni "mi" i "oni": Sarajlije, Tuzlaci,

Hercegovci, Bosanci, Krajišnici i... Sukobljavaju se oko toga ko treba ili može, a ko ne treba ili ne može imati univerzitet, klinički centar, sjedište državnih i regionalnih institucija i mnogih drugih važnih, manje važnih ili nevažnih pitanja. Ovakvi odnosi ne bi predstavljali problem da se radi o zdravim takmičarsko-konkurentskim odnosima. No to nije slučaj. Naprotiv, radi se o odnosima nepomirljivih sukobljavanja, omalovažavanja, potkazivanja međunarodnim centrima moći. Sve ove aktivnosti pojedinačno ili skupa otežavaju ukupni razvoj na nivou kolektivnog aktivizma. Sukobljenost na profesionalnoj osnovi, također, je prisutna među bošnjačkim intelektualcima. "Moje" znanje, zvanje i zanimanje je važno, "tvoje" nije. Neophodno je što prije se osloboditi uže subznanstvene uskogrudosti i plodonosno uvezati subznanja u cjeloviti sistem, gdje će se pojedinačna stručna znanja oploditi znanjem druge profesije i obrnuto. Sociologija u analizi ovog pitanja ima značajnu ulogu. Da bi to postigla, mora prestati da bude apologija pojedinih subideoloških, subetničkih i subpolitičkih, subprofesionalnih grupa i interesa. Sociološka teorija, ako uopće želi opstati, treba biti društvena kritika, kritičko ogledalo društvenih činjenica, te istina o praksi bosanskohercegovačkog društva, istina o sebi unutar te društvene prakse.

Zaključak

U bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli genocid kao fenomen zločina nije dovoljno eksplicitno elaboriran, niti kao zločinačka praksa, niti kao teorijsko-znanstveno pitanje. Ista je situacija i kada je u pitanju genocid počinjen u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine. Empirijske činjenice neumoljivo "tjeraju" znanstvenu, prije svega sociološku, misao da više ne može ignorirati ovu činjenicu. Genocid u Srebrenici se desio, kao planirani, organizirani i sastavni dio agresije na Bosnu i Hercegovinu, bosanskohercegovačko društvo i Bošnjake. Iz sociološke perspektive promatran, on nije bio uzrokovan krizom bosanskohercegovačkog društva, već krizom racionalnosti funkcioniranja SFR Jugoslavije. Ta kriza se karcinozno proširila u socio-kulturni, politički i druge sisteme jugoslavenske države. Genocid u Srebrenici nije usputna pojava, neki izolirani slučaj, već, naprotiv, samo jedan u nizu najupečatljivijih primjera bosnacidica kao konkretnog oblika sociocida. Subjekt zločina genocida u Srebrenici, kao i cijeloj Bosni i Hercegovini, jeste država SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora), i njezini instrumentalizirani, i od nje organizirani i logistički podržani, kako

političko-vojni tako i paravojni organi i institucije Republike Srpske.

Zločin genocida bio je jedino sredstvo da se ubije kvintesencija bosansko-hercegovačkog društva i države (Bošnjaci) kako bi bila moguća realizacija velikodržavnih projekata po anahronoj formuli 'jedna nacija jedna država'. Nažalost, ovaj projekt projektirali su i pokušali realizirati, ne obični građani, odnosno srpski narod, već srbijanski intelektualci. Bosanskohercegovački intelektualci, ne samo da nemaju jedinstven stav oko ovog fenomena, već, naprotiv, njihov znanstveni i intelektualni stav dominantno je određen ideološko-političkim stavovima subbosanskih političkih i etničkih grupa kojima pripadaju. Zbog toga, danas, kao dominantno intelektualno stanje u Bosni i Hercegovini, kada je u pitanju znanstveno objašnjenje genocida u Srebrenici, jeste stanje politizacije inteligencije, a ne intelektualizacija politike, putem objektivne znanosti.

Abstract

The primary task of sociology is to explain, clearly and precisely, the phenomena of society that occur within it. One of the features of violence against the society and state of Bosnia and Herzegovina is genocide. The question is whether sociology has shed scholarly light on it, including the recent genocide of the Bosniacs in Srebrenica.

If sociology is not to call itself into question, it must respond at all levels to the question of the genocide perpetrated in Srebrenica, and indeed throughout Bosnia and Herzegovina: who is the subject of genocide, why was it perpetrated, what was the technique used to carry it out, and what were the socio-political and culturo-historical factors that gave rise to it.

In this regard, a number of questions must be faced by Bosnia and Herzegovina's intellectuals: what is their attitude towards the genocide in Srebrenica, and the genocide in Bosnia and Herzegovina as a whole; to what extent did intellectuals themselves participate in constructing and bringing about the anti-Bosnian, greater-state, nationalist-fascist projects; to what extent were they involved in the historical, cultural and political denial of the ethno-national identity of the Bosniacs as one of the quintessential sub-Bosnian identities; and finally, how are they to arrive at conscious, objective intellectual projects to overcome the imposed political antagonisms of Bosnia and Herzegovina's society and state?

Key terms: sociology, genocide, Bosnia and Herzegovina's intellectuals, Bosnia and Herzegovina's society.

LITERATURA

- Banac, Ivo, *Cijena Bosne*, Evropa danas, Zagreb, 1994.
- Bottomore, T.B, *Sociologija kao društvena kritika*, Naprijed, Zagreb, 1977.
- Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika "etničkog čišćenja"*, VKBI, Sarajevo, 1998.
- Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997.
- Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
- Doubth, Keith. *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003,
- Đozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23.
- Grupa Autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
- Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
- Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
- Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
- Mills, Wright, *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964.
- Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
- Soll. Drothe, *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Doboj, 1988.
- Todorović, Aleksandar, *Sociologija i praksa*, Hronometar, Beograd, 1970.
- Zülch, Tilman, "Etničko čišćenje" genocid za "Veliku Srbiju", VKBI, Sarajevo, 1996.
- Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
- Žiga, Jusuf, *Odbranjeni magisteriji i doktorati na Sarajevskom univerzitetu u periodu 1997-2002 i aktuelni izazovi bosanskohercegovačkog društva*, BKC, Sarajevo, 2003.